

Márai Sándor Jézus-képének vizsgálata a *Harminc ezüstpénz* című regény kéziratai alapján

A B S Z T R A K T

A *Harminc ezüstpénz* egyik legjellemzőbb vonása a szinte minden sorát átható bizonytalanság Jézus alakját illetően. A társadalmából kiemelkedő, saját véleménnyel rendelkező személy szokatlan egyéniségét környezete csak természetfeletti minőségben volt képes jellemezni. Márai regénye csekély újnak ható gondolatot fogalmaz meg az ismert irodalmi forrásokon túl; inkább a jól ismert cselekmény díszletének megkonstruálása – eredetiséget a szerzőre jellemző művészi fogások alkalmazása miatt mutat. A mű kéziratai 1947 és 1982 között kiadatlanok voltak – ez idő alatt az első rész tartalmán Márai szinte semmit sem változtatott, viszont a második részben olvasható párbeszédok módosításainak vizsgálata hasznos az író művészitílus- és társadalomkritikájának kiértékelése szempontjából. A szerző legmélyebb szociális tapasztalata az ember által elhagyott Isten és az Istentől elhagyott világ. E gyanakvással, bizalmatlansággal és félelemmel teli légkört szemlélteti a regény, ahol Márai az árulás okait vizsgálta. E tanulmány a fennmaradt kéziratok alapján tárja fel Júdás feltételezett indítékait.

„Az európai ember, hosszú időn át, nyugodt bizalommal ezt mondta: »Az én Istenem.« Aztán, váratlan felhördüléssel, komoran és fenyegető hangon ezt: »Az én vallásom.« Majd hadaró izgalommal, szajkolni kezdte: »Az én hazám, az én nemzetem.« Most, vérben forgó szemekkel, eszelős dadogással ezt gajdolja: »Az én fajtám.«

Ebben a pillanatban szűnt meg európai ember lenni.”¹

„Január 31. Postára adom a »Harminc ezüstpénz» kéziratát, és nemcsak a fiók ürül ki, ahol a kéziratot tartottam, hanem mintha az életem is megüresedett volna. 1947-ben írtam a kéziratot Pesten, idegenben háromszor átdolgoztam, most már nem tudok tovább rontani rajta, így marad” – zárt le egy alkotói korszakot 1983-ban a szerző.² A regény legjellemzőbb vonása a szinte minden sorát átható bizonytalanság

¹ A Márai Sándor-naplókézirataira (*A teljes naplókra*) utaló hivatkozások esetében az átláthatóság érdekében a továbbiakban a kötetcímekeket és a kötetcímekekben szereplő időintervallumokat elhagyva a TN rövidítés használatos. Ezt dőlt formátumú, az adott évre vonatkozó időmegjelölés, tehát a kiadások időintervallumot jelölő címei helyett a konkrét évszám, azt pedig a normál formátumú oldalszám követi, mindhárom tag vesszővel elválasztva. A *teljes naplók* esetében egymást követő lábjegyzetekben nem alkalmazott az *Uo.* jelölés. Ha adott tárgykör szöveghelyeinek lelőhelye több évszám felsorolását tesz szükségessé, akkor az évek elválasztása pontosvesszővel történik. E „házi szabály” értelmében ennek a lábjegyzeti hivatkozásnak a rövidítése: TN, 1944, 329.

² TN, 1983, 96.

Jézus alakját illetően. A tudományos tények hiányának elsődleges oka a történelmi források jellege, amelyeket Ernest Renan próbált meg rendszerezni a *Vie de Jésus* című, megjelenésekor (1863) indexre került könyvében.³ Az általa feldolgozott szakirodalom azt mutatta, hogy az első század embere mennyire értetlenül állt a *jelenség* előtt. A társadalmából kiemelkedő, saját véleménnyel rendelkező személy szokatlan egyéniségét környezete csak természetfeletti minőségben volt képes jellemezni. A kétkezi munkával foglalkozó emberek csekély része értette/érthette meg költői példázatait, de a modernitás történelmi szemléletű szakértői sem voltak képesek teljesen bizonyosat állítani személy(iség)éről.

Márai egy 1947-es naplóbejegyzése a regény egy különösen fontos részének születésébe ad bepillantást. A hosszú előkészítő munkát már elvégezte, és az esszé kész volt. A szerző mélyen beleélte magát a történelmi múlt eseményeibe, és erről az átszellemült állapotról számolt be: „Hetek óta a »Harminc ezüstpénz« nagy párbeszédét írom, Júdás és Máté vitáját. Ez a párbeszéd úgy hat reám, mintha nem is én írnám, csak hallgatnám. Minden reggel érdeklődéssel sietek a munkához, hallgatni ezt a két zsidót, kíváncsian várom szavukat, mit mondanak majd, mit tudnak, hogyan látják Jézust. Nem »találok ki« semmit, csak leírom, amit beszélnek.”⁴ Helyesen érezte a szerző: tényleg csekély újnak ható gondolatot fogalmazott meg az ismert irodalmi forrásokon túl. Regénye inkább a díszlet megkonstruálása, eredetiséget a rá jellemző művészi fogások alkalmazása miatt mutat. Az esszé magyar szövegváltozatának tartalmán szinte semmit sem változott a következő harmincöt év alatt, viszont a párbeszédtek módosításainak vizsgálata hasznos az író művészeti- és társadalomkritikájának kiértékelése szempontjából.⁵

A könnyebb befogadás érdekében az elemzés tagolása a regény fejezeteinek címei szerint történt. Azokat az első szövegváltozatokból származó szöveghelyeket szándékozik idézni, amelyek feltehetően hozzájárulhatnak a szerző Jézus-képén alapuló társadalombírálatának megértéséhez.

A regény ismert kéziratai, kézirat töredékei a Petőfi Irodalmi Múzeumban elhelyezett Márai-hagyaték részét képezik. A mű 1983-as, a müncheni Újváry „Griff”

³ Joseph KLAUSNER, *Jézus és kora*, ford. Dr. HALMI István – Dr. KOLBEN György, Káldor György Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1946, 53.

⁴ TN, 1947, 181.

⁵ A kéziratok átírásakor Péter László iránymutatása volt mérvadó forrás, mert a tapasztalatok azt mutatták, hogy az olyan módszer, amit például a Kosztolányi kritikai kiadás használt, nem alkalmas a '47-es és '83-as szövegváltozatok jelentős eltéréseinek nyomtatásban történő megjelenítésére. Márai szöveg-módosításainak fázisai – az időben elkülöníthető kéziratváltozatok alapján – a mű címének rövidítésével és az évszám megjelölésével kerültek átírásra: HE, 1947, HE, 1953?, HE, 1983. (Az ötvenes évek első feléből származó töredékek esetében pontos évszámot csak komolyabb, talán grafológiai kutatás mutathatna ki.) Az átírt szöveg idézőjel alkalmazása helyett kisebb betűméretben tér el a dolgozat főszövegétől; első eleme az évszám, majd azt követi a kézirat szövege normál betűtípussal. A sortörésekre törtjel / utal. A kutatói megjegyzést szögletes zárójel tartalmazza, tehát bizonytalan olvasatok után szintén szögletes zárójelben kérdőjel [?], hibás szóalak után pedig szögletes zárójelben felkiáltójel [!] áll. Az olvashatatlan alakok szögletes zárójelben kipontozva jelölendők, megközelítőleg annyi ponttal, ahány betű lehet az olvashatatlan rész [...]. Az áthúzott és/vagy olvashatatlan szövegrészek esetében a pontsor kúpos zárójelbe kerül <...>.

Verlag által gondozott első megjelenése jelentette az alapját a további, Helikon által kiadott regényszövegeknek. E kiadások összeolvasása után a jelen tanulmány a 2011-es, az első kiadásnál valamivel könnyebben elérhető példányra hivatkozik.

A tény

Márai a '47-es változat első oldalából a történelmi tények hiánya miatti bizonytalanságát megmagyarázó okfejtését törölte ki. A számos feltételezést tartalmazó, a generációkon át örökített Jézus–Júdás-történetre legtalálhatóbb jelző a valószínű:

[1947] Nem véletlen, hogy első- / nek ezt irtuk le: „valószínű” – mikor mondani kezdettük ezt a történetet: „mondani”, / tehát nem „elmesélni”, mert több is, kevesebb is ez, mint a mese. S ha nincs tapint- / ható valóság az alján, akkor is több, mint a mese és már hasonlatos a valósághoz, / mint mind a történetek, melyeket az emberek mondanak az időn át, egymásnak, az évez- / redekben, s a melyek végül is valóság lesznek, akkor is, ha mindenmek [!] az alján me- / se volt.⁶

Tehát a szerző az istenkép születését és a ráarakódott hiedelemvilágot jelölte meg forrásának (rendőri akta hiányában),⁷ amiből ő megkísérelte a biztosra vehető tényeket kihámozni. A feladat nehézsége az, hogy a legendák az emberek tudatában valósággá váltak az idők során:

[1947] A tény <az> annyi, hogy ismerte, s[.] közelében élt, s aztán elárulta. S a másik tény, <az,> hogy / meghalt, mert ember volt. S aztán, hogy az emberek mondani kezdték nevét az időben. / S így, emberi módon, egy napon megint élni kezdett. S nemcsak a történetben élt és a / szavakban. Mert ahogy kezdetben volt a Szó és az Ige testté lőn, úgy történt ez to- / vább is, mikor már nem volt Kezdet, de volt Szó és Ige: az emlék mindig újra testet / öltött. És egy ember, akinek nem ismerjük arcát, egyszerre arc lett, – nem egyszer, / hanem sokszor, mindig, amikor az emberek remél<n>tek valamit és az Ige testté lőn. Egy / ember valóság lett, a szóból és az emlékből mindig újra megszületett, az utcán jár / az évszázadokban, testien. S mentől inkább jelkép lett és jelző, annál inkább való- / ság is volt.⁸

Az 1947-ben írt első fejezet részletezőbb, alaposabb és mélyebb didaktikusságra törekvően terjengős. Jellegzetes vonása az alapvetően Júdásról írt sorok kétértelműsége: a nem az árulásról szóló részek akár Jézusra is vonatkoztathatók. Márai e fejezetben azt sugallta, hogy Júdás történelmi tettének oka nevének fennmaradása az időben.

⁶ HE, 1947, 1.

⁷ MÁRAI Sándor, *Harminc ezüstpénz*, Helikon, Budapest, 2011, 6. Vö. VERMES Géza, *Jézus hiteles evangéliuma*, ford. NAGY Mónika Zsuzsanna, Osiris, Budapest, 2005, 390.

⁸ HE, 1947, 2–3.

[1947] Mert volt valami körülötte az időben, ami egyszerre volt kérdés és válasz, egyfé- / le érthetetlen és kimondatlan várakozás. S erre a várakozásra nem feleltek soha az / írástudók. Nem mondták, – mintha nem is lenne tanácsos ezt a kérdést kimondani, <Ő> / soha nem kérdezték <soha> hangosan: miért árulta el?... Csak ezt nem kérdezték. De a kérdés / nélkül a Történet, mint mind a többi, emberi és isteni történet, ami az emberek lel- / kiismeretét izgatta az időben<,> – nem teljes. Ezért nem árt kimondani <ezt> a kérdést. De / nem ígérjük, hogy tudunk is felelni. / <Ismét m> Mondjuk hát el még egyszer a történetet: Isten nevében, szószerint.⁹

[1947] A <szin> [aláhúzott] táj¹⁰

[1947] Az utas, aki Názáret felé közeledik, – (mert valószínű, hogy Jézus itt / született, és nem Betlehemben, – megint csak „valószínű”, mint minden, amit tudni vélünk és mondani kezdünk / a multban, most és az áradó időben, erről a ködös időről, minden csak „valószínű”) – az utas árkádiai tájat / lát.¹¹

A kiragadott részlet két aspektusból érdemes az elemzésre: először, mert bizonyítja, hogy a szövegváltozat nem tisztázott, meglehetősen sok autográf korrekció tarkítja, másrészt kitűnik belőle Hall Caine és Klausner nyomán¹² Márai mítosztalanító törekvése: a Máté és Lukács evangélisták írásaiban Jézust Dávid leszármazottjaként láttatni kívánó prófécia és a karácsonyhoz kötött betlehemi játékok valóság tartalmának megkérdőjelezése. E módszerrel közeledve a tájból előváló alakhoz, Márai bizonyosnak tűnő állításokba is bocsátkozott:

[1947] Minden, amit / tudunk róla, biz*i*onyítja, hogy zsidó volt és tragikus holtáig zsidó maradt. Ahogyan / Marx nem volt „marxista”, úgy valószínű, hogy Mohamed nem volt „mohamedán” és bizo- / nyos, hogy Jézus nem volt „keresztény.” [!] Nem volt és nem lehetett, mert az ő idejében / még egyáltalán nem voltak keresztények. Évtizedekkel később, a tarsusi farizeus i- / dejében dereng csak egyféle lelki alkat, amelyet kereszténynek ismerünk fel.¹³

A szerző első összehasonlító elemzése nem mutatott túl a Mediterráneum földrajzi határain: bár 1947-ben olvasta Kína történetét,¹⁴ a távol-keleti filozófiával 1953-ban,¹⁵

⁹ Uo., 3.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo., 4. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 8.

¹² Thomas Henry HALL CAINE, *Krisztus élete*, II., ford. MÁTHÉ Elek, Renaissance, Budapest, 1943, 26–30.; KLAUSNER, *I. m.*, 179. Vö. VERMES Géza, *A zsidó Jézus*, ford. HAJNAL Piroska, Osiris, Budapest, 1995, 272–273.; VERMES Géza, *Jézus és a judaizmus világa*, ford. HAJNAL Piroska, Osiris, Budapest, 1997, 15–16.

¹³ HE, 1947, 5. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 3. E gondolat első írásos megfogalmazása: TN, 1947, 45., amikor Márai Joseph Klausner *Jézus és kora* című könyvére reflektált.

¹⁴ TN, 1947, 114, 120.

¹⁵ TN, 1953, 240, 244, 248.; TN, 1954, 75, 76, 78.

majd a hetvenes évek végén kezdett mélyebben foglalkozni,¹⁶ tehát a konfucianizmusról írtak nem szerepelnek ebben a fejezetben – a következőben is csupán név szerint említette Lao-ce és Kung Fu-ce műveltségre gyakorolt korszakalkotó hatását, amit talán Oswald Spengler könyvéből ismerhetett.¹⁷ Jézus költői személyiségének jellemzőiről Márai világirodalmi hasonlattal írt, ami a fenti hiányok ellenére még mindig érzékelteti a '47-es szövegváltozat részletgazdagságát és egyben az esszé műfaját jellemző bölcséleti beszédmódot.

[1947] vannak krisz- / tusi szavak, amelyeket csak ő mondhatott el, az ács fia, majd az Ember fia, hitelesen / és feltétlenül, ahogyan egészen mindegy, <hogy> <Shakespeare valamelyik művébe> belei[szöveghordozó-romlás miatt olvashatatlan] / <e> Shakespeare valamelyik művébe egy alkalmi munkatárs, korab<le>eli szinpadi szerző, egy Lilly vagy Ben Johson; az e- / gész, együtt, csalhatatlanul Shakespeare, s akkor is az, ha egy napon kiderülne, hogy / Shakespeare nem élt soha! a műve él!¹⁸

E fejezet lapjai a nedvesség és a tűz romboló hatását mutatják, ennek ellenére szakszerű kezek alatt és gyakorlott olvasó által kielégítő mértékben rekonstruálható a szöveg, ami egyre kevésbé tér el a publikált változattól.

[1947] A <jó hír> [aláhúzott] légkör¹⁹

A kéziratok egymással, illetve azoknak a kiadással történt összeolvasása jelentős eredményt hoztak a regény megjelentetésének vonatkozásában.

A '47-es kézirat 17. oldalán olvasható, és a '83-as szövegváltozat 19. oldalán változtatással, de felismerhető egy mondat, ami tartalmát tekintve a kiadásban átkerült *Az alak* című fejezetbe: „Egy műveltség nem csak Szobor és Ige, hanem [1947: minde- nek előtt életforma] anamnezis, – emlékezés, ahogy a görögök mondták.”²⁰ Ennek kéziratosa folytatása megegyezik a nyomtatott változattal: „És ebben az emlékezés- tudatban – tudva-tudatlan – minden nép élt a mediterrán tenger nyugati partjain.”²¹

A '83-as kézirat 21. oldalán²² található egy hasonló törlési eset, és annak ellenére, hogy az író levélben felhívta a kiadó figyelmét a szedésben felfedezett hiányozó sorokra, ott sem szövegromlásról van szó,²³ mert a kiadásban arról, hogy az ember egyedül marad feladatával a Földön, *A vizsga* című fejezetben esik szó.²⁴ Tehát a hagyatékban

¹⁶ TN, 1979, 82, 85, 88.; TN, 1982, 20–21.

¹⁷ HE, 1947, 17.; Oswald SPENGLER, *A Nyugat alkonya*, II., ford. SIMON Ferenc, Noran Libro, Budapest, 2011, 343–345.

¹⁸ HE, 1947, 6. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 11.; TN, 1949, 380.

¹⁹ HE, 1947, 8.

²⁰ Uo., 17.; HE, 1983, 19.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 51–52.

²¹ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 29.

²² Uo., 31.

²³ Márai Sándor levele Újváry Sándornak, San Diego, 1982. február 22. = MTA KIK Kt., MS 5149/385. Vö. *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Universitas, Budapest, 2003, 118.

²⁴ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 109.

maradt '83-as változat gyanúsán nem az ultima manus, inkább tekinthető az eddig ismert utolsó kéziratpéldánynak. A kiadás és a '83-as kézirat eltérései felvetik a kérdést, hogy a kiadónál maradhatott-e egy korrektúrapéldány.

A Jézus halála miatt a nemzeti fennmaradásért küzdő szadduceusokat okoló fejezet korai változatán a szerző két oldalnyi törlést hajtott végre. A '47-es kézirat 19–20. oldalait, a Titus Lucretius Carus (i. e. 99 – i. e. 55) az emberi félelmet bíráló valláskritikájára alapozott²⁵ korszakhatár-értelmezés főbb feltevéseit, tehát a galileai ács gondolatait befolyásoló eszmék hatásáról szóló részeket jelentősen meghúzva, a forrást is törölve a következő fejezetbe emelte át. Márai korai véleménye némileg eltért a végleges álláspontjától: '47-ben még úgy gondolta, hogy Jézus átérezte az őt körülvevő műveltség végét, sőt a magyar író nem vetette el Kelszosz (178 körül) római, epikureus filozófus állítását sem, miszerint Jézus Egyiptomban bűbájt és varázslást tanult,²⁶ hazaérve pedig már fellépése előtt szólt a helyi közösséghez.

[1947] Jézus élete, foglalkozása nem volt olyan helyhez kötött, hogy e harminc év alatt / ne vándorolhatott volna néhány hónapra a vándorévek idejében, tanulmányútjai egyikén Egyiptomba [!]. Erről nem tudunk semmit. Celsus / sem tudhatott erről bizonyosat. Különös füstök és ködök keverednek ebben az idő- / ben, e táj fölött, a légkör tele van finom köddel: a kihunyó pogányság <barbárok> áldozá- / ti oltárainak füstje és pernyéje ker<i>eng a levegőben, elvegyül a római<ak> tábor-tüzek fáklyái- / nak,> és a zsidó Szentély belső <köreinek> udvarainak áldozati f<ö>üstj<ei>ével. Nem látunk tisztán; alak- / ot, helyzetet, eseményt, mindent ez alkonyati ködön át kell szemlélnünk.²⁷

Az alak

A kézirat lapszéleire írt autográf kiegészítések-korrekciók meglehetősen elmosódottá váltak, a gépelés pedig elhalványult az évek során. Az *alak* című fejezetről annyi biztosan kijelenthető, hogy az ács büntetésnek érezte a családot, a mesterséget és az államot, mert tudta, hogy benne személy szerint kezdődik az új idő. Az ő ideje.

[1947] A vizen [...] / [...] nem tudott a valóságban járni, mert ember volt, s ez csak legenda; de tudott a / vizek és a föld fölött járni, mert minden földi lépésével már a másik térfogat / felé ment, ahol az istenek élnek. S ez nem legenda.²⁸

A további oldalakon a fejezet struktúrájában és a tartalmában alig tér el a kiadástól. Természetesen a korai szövegváltozat még nem tartalmazhatta a hippikre (Zeffirelli

²⁵ TITUS LUCRETIUS CARUS, *Ötödik könyv. A vallás és istentisztelet eredete* = Uő., *A dolgok természetéről*, ford. KISS Géza, Állami Irodalmi és Művészeti, Bukarest, 1957. Vö. MÁRAI Sándor, *Európa elrablása* = Uő., *Európa elrablása. Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, Helikon, Budapest, 2008, 112.

²⁶ ÓRIGENÉSZ, *Kelszosz ellen*, ford. SOMOS Róbert, Kairosz, Budapest, 2008, 51.; TN, 1948, 148.

²⁷ HE, 1947, 20.

²⁸ Uő., 22.

filmjére [*Jesus of Nazareth*, 1977] és/vagy Norman Jewison *Jesus Christ Superstar* című filmmusicaljére [1973]) utaló sorokat,²⁹ viszont részletesebb képet ad az istenkép-ábrázolásokról,³⁰ Jézus és családja konfliktusáról,³¹ a „homousion és homoiusion csaknem eszelős vitájá”-ról.³²

Márai a '47-es kéziratban még nevén nevezte azt a francia író, aki Pilátusról írva megemlítette, hogy a római helytartó nem emlékezett Jézusra.³³ A fejezet jelentős része Hall Caine véleményén alapszik, aki szerint Jézus tisztában volt azzal, hogy halála után vallást alapítanak nézeteire. E forrásra vonatkozó helyes feltételezést látszik alátámasztani az, hogy Jézusnak, egy új istenképzet bölcséleti megfogalmazójaként megjelenített költői személyiségét bemutató oldalak szinte megegyeznek a korai és késői szövegváltozatokban, továbbá Hall Caine vetette fel azt a kérdéskört is, hogy Jézus arcáról és alakjáról nincs hiteles adat.³⁴

A jó hír

A '47-es kézirat 39. oldalán kezdődő fejezet kisebb fogalmazási korrekciókat leszámítva tartalmilag változatlanul került átírásra a '83-as kiadásra szánt szövegbe. Továbbá e kéziratoldalak is bizonyítják, hogy létezett még további szövegpéldány a '83-as változathól.

A vizsga

A '47-es szövegváltozatban ennek a fejezetnek a kéziratjai az előző lapok állagromlásával ellentétben ép állapotban maradtak fenn, Márai tintát is cserélt az írógépben, ezért könnyen olvasható a szöveg, továbbá a lapszélek sem töredeztettek.

A szerző magyarázata olvasható itt arról, hogy mit értett az emberiség fogalma alatt. A meghatározás azért kiemelendő, mert utalást tartalmaz a kollektív tudatfejlődésre mint az emberi műveltség korszakolására. Márai '47-ben még – Auguste Comte nyomán – egy nagy személyiségnek tartotta az emberiséget, amit megszámlálhatatlan „parány” alkot.³⁵ A társadalomtudós és egyben Renan vonatkozásában

²⁹ HE, 1983, 33. Vö. TN, 1977, 471.

³⁰ HE, 1947, 31.

³¹ Uo., 32. Vö. Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története V. Az evangéliumok és a második keresztény nemzedék*, ford. SALGÓ Ernő, Dick Manó, Budapest, 1928, 187.

³² HE, 1947, 34. Vö. TN, 1956, 341.; Homoiusios: hasonló lényegű. Homousios: egytermészetű. A kereszténység létkérdéséről, a szentháromságról szóló vita alapja. „Isten-e Krisztus vagy sem.” *Katolikus lexikon*, II., szerk. BANGHA Béla, A magyar kultúra, Budapest, 1931, 326–327. Kifejtését lásd Christoph SCHÖNBORN, *Krisztus ikonja*, ford. SZEGEDI Iván, Holnap, [h. n.], 1997.; SPENGLER, I. m., II., 272–277.

³³ HE, 1947, 37.; Anatole FRANCE, *Pontius Pilatus*, ford. KUNFI Zsigmond = Uő., *Pontius Pilatus. Laeta Acilia*, Népszava, Budapest, 1918, 3–28.

³⁴ HE, 1947, 38–39.; HE, 1983, 45–46.; HALL CAINE, I. m., II., 26, 99.

³⁵ HE, 1947, 66. Vö. Johann Peter ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, ford. GyÖRFFY Miklós, Magyar Helikon, [h. n.], 1973, 361.; BOROS Gábor, *Filozófia*, Akadémiai, Budapest, 2013, 942.; Auguste COMTE, *Beszéd a pozitív szellemről* = Uő., *A pozitív szellem. Két értekezés*, ford. BERÉNYI Gábor, Magyar Helikon, Budapest, 1979, 310. Vö. SPENGLER, I. m., I., 42.

tisztázandó, hogy Márai gondolataiban James G. Frazer (1854–1941),³⁶ illetve Auguste Comte pozitivista történelemszemlélete olvasható ki az emberi értelem kollektív fejlődésének három stádiumáról (teológiai, metafizikai, pozitív),³⁷ viszont Márai a pozitívizmust sosem tette igazán gyakorlattá a maga számára, közelebb állt a metafizikai szellemhez, ezért például az amerikai obszervatóriumban tapasztaltakat is egy teológiai-metafizikai tárgykörben fogalmazta meg.³⁸ Márai transzcendens utáni hiányérzetét nemcsak cselekedetekkel (templomlátogatások), de nyíltan, szóban is kifejezte 1975-ben írt vallomásában, miszerint szégyelli, de néha szüksége van a vallásra.³⁹ Az ő vallásossága ekkor már messze volt az intézményes államvallások által képviselt istenképektől; egy számos világertelmezés hatására személyesen formált istenhit volt keresztény alapelemekkel. A vallás iránt érzett vágy okozta szégyenérzetére egyrészt talán a pozitivista értelemfejlődés-korszakoláshoz fűződő kapcsolata adhat választ: Márai „a metafizikailag meddővé vált” Nyugaton⁴⁰ nem jutott túl a kollektív fejlődés metafizikai periódusán. Még a hetvenes évek közepétől sem, miután megismerte Jacques Monod (1910–1976) *Véletlen és szükségszerűség* című könyvét.⁴¹ A szégyenérzet másik oka talán a tágabb társadalmi közeg: szégyen az ember(tömeg) befolyásolhatósága miatt. Ennek forrásai feltehetően Spinoza politikai írásai voltak, amelyek szerint a népet legcélszerűbb (nemzeti) mítoszok (vallások) segítségével irányítani. A filozófus nem is ajánlotta könyvét azok számára, akiket az affektusaik mozgatnak.⁴²

A regény további részében olvasható a '47-es kéziratban már szereplő és a szerző *Keresztkérdés* című rádiódramájába (1966) átemelt keresztjelenet Jézus felkiáltásával, ami a szórend módosulását leszámítva nem változott a harmincöt év alatt. Jézus kezdeti viszonyát Keresztelő Jánoshoz Márai szerint leginkább a féltékeny kíváncsiság és a vetélkedés jellemezte, ahogy például Seneca volt féltékeny Szókratész hírnevére,⁴³ vagy ahogy Goethe és Schiller hatottak egymásra. A német művészekről olvasható és az Eckermann-kötet erős hatását bizonyító féloldalnyi anekdotát Márai kihagyta a kiadásból.⁴⁴ A Jézus-ábrázolás részletei miatt a Keresztelőre vonatkozó, Márai szerint

³⁶ James George FRAZER, *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, Macmillan and Co., London, 1925, 163, 324. Márai gondolatait Frazer könyvéről lásd TN, 1943, 142.; TN, 1944, 175, 178.

³⁷ Auguste COMTE, *The Positive Philosophy*, ford. Harriet MARTINEAU, Calvin Blanchard, New York, 1858, 26–27.; Auguste COMTE, *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve = Uő., A pozitív szellem*, 66–71., 136–140.

³⁸ A csillagvizsgálók – mint „az új, racionális, világi kolostorok, ahol a tudós pogányok talán egy új vallásos világképet építenek egzakt ismeretből”. TN, 1959, 79. A szerzőt egy rádiójáték elkészítésére ihlette e felejthetetlen élmény, vö. MÁRAI Ilona, *Betűbe zárva. Napló*, I., Helikon, Budapest, 2022, 639.

³⁹ „Szégyenkezés, hogy még mindig szükségem van néha a »vallás«-ra.” TN, 1975, 166.

⁴⁰ SPENGLER, *I. m.*, I., 20.

⁴¹ TN, 1971, 206, 207, 208–209.; TN, 1972, 227.; TN, 1975, 288.; TN, 1976, 362.; TN, 1979, 93–94.; TN, 1981, 299.

⁴² Benedictus de SPINOZA, *Teológiai-politikai tanulmány*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1978, 18.

⁴³ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 109.

⁴⁴ HE, 1947, 90. Vö. TN, 1961, 118.: Az írók „mindig egymás ellen és mindig az irodalomért”. Lásd még Uo., 120–121, 124.; TN, 1966, 387. Vö. ECKERMANN, *I. m.*, 394–395. Márai gondolatait Friedrich Schillerről lásd még TN, 1943, 77.; TN, 1944, 319.; TN, 1947, 143.; TN, 1949, 31, 296.; TN, 1952, 61.; TN, 1956, 377.; TN, 1957, 19, 99.; TN, 1959, 167–168.; TN, 1961, 28.; TN, 1964, 38, 154–155.; TN, 1967, 119, 128.; TN, 1971, 123, 218; TN, 1973, 464.; TN, 1975, 276.

Jézusra is illő jellemzést, amelyek a '83-as kéziratban olvashatók, de a kiadásból ki-maradtak, elkerülhetetlen idézni:

[1983] Nem műkedvelő, nem csaló, hanem „igazi”, épen olyan mindenre elszánt, megszállott, mint ő!⁴⁵

A találkozás leírása az istenkép születésének aspektusában már '47-ben megvolt,⁴⁶ tehát az árulás témája után a regény másik fő tárgya került előtérbe és lett igazán ösztönzője a kiadásnak a nyolcvanas évek elején. A további oldalakon részletezett jézusi eszmék a korábbi kéziratban is biztos kézzel íródtak, csekély korrekcióval, megkockáztatva olyan véleményt, amely a „nem véletlen” szókapcsolattal kezdődik. A kulcsmondatot Márai háromszor hangsúlyozta ugyanazon az oldalon:

[1947] Bűn, mikor az ember elfordul Istentől. Bűn, mikor az ember megsiketül a hang / iránt, mely az istenit követeli. Ez az igazi bűn, amelynek feloldozásához nem elég / a töredelem és a bűnbánat. Mikor egy ember elfordul Istentől, csak a megváltás se- / gíthet rajta. Ő, Jézus, ezt a hitvallást és a megváltást hozza.⁴⁷

A tizenkettedik

Márai úgy fűzte össze Júdás jellemzését az ember fejlődéstörténetével, a városi civilizáció kialakulásával – mindezt az istenképzetek teremtése mentén ismertetve, hogy az túlnő a regény narratíváján. A számos jelöletlen bibliai utalást a regényszövegbe emelő szerző szerint Júdásnak voltak fogalmai erről a népenként eltérő vallási sokszínűségről, hiszen „kereskedő volt, bölcselkedő és figyelő, aki üzletkötés, utazás és útközi eszmecsere közben összehasonlított és elmélkedett”.⁴⁸ Tudott a letúnt görög műveltségről: arról, hogy időben már „[m]inden mögöttük volt, amit az ember addig megtudott az Istenről és a földről, az elemekről és a versmértékről, a jogról és az erkölcsről, az arányról és a szépről. Mindent tudtak, és természetesen semmit nem tanultak.”⁴⁹ Márai a tanítványokról szólva kifejtette, hogy egyszerű és műveletlen kétkezi munkásokként éltek;⁵⁰ Jézus szuggesztív személyiségét bizonyítja,⁵¹ hogy

⁴⁵ HE, 1983, 86.

⁴⁶ HE, 1947, 70–71.

⁴⁷ Uo., 74. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 117.

⁴⁸ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 127.

⁴⁹ Uo., 128. Vö. Préd 1:9.: „A mi volt, ugyanaz, a mi ezután is lesz, és a mi történt, ugyanaz, a mi ezután is történik; és semmi nincs új dolog a nap alatt.” TN, 1947, 49.: „Aztán győzött a kereszténység, s üldözni kezdett mindenkit, máglyákkal és hóhérokkal, aki nem volt keresztény, vagy nem volt tökéletesen keresztény. Azután a feudalizmus, majd a kapitalizmus következett, most a szocializmus. A menetrend mindig ugyanaz. Mi hát ami változik? / Semmi nem változik. Az emberi vállalkozások menetrendje nem változhat, mert az ember, legbelsőbb szerkezetében, ebből következő hajlamaiban és eszméiben, nem változik. A legtöbb, ahova eljuthat, ha ezt megérti és nem haragszik ezért.” Lásd még TN, 1945, 207.; TN, 1946, 136, 177.; TN, 1947, 45, 66, 97, 265.; MÁRAI, *Európa elrablása*, 21, 65, 73, 77.; TN, 1963, 359.; TN, 1973, 504.

⁵⁰ Ernest RENAN, *Jézus élete*, ford. Réz Pál, Noran, Budapest, 2007, 259.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 128–129, 150–151, 193.

⁵¹ RENAN, *Jézus...*, 206, 217.

csatlakozásra bírta őket. Olyan emberek voltak, akiknek tudatába a hellén műveltség nem hatolt be. Utóbbit Júdás mondta Máténak a két írástudó⁵² és ezért kiközösített személy eszmecseréje során.⁵³

A szaduceus rokonsággal rendelkező Júdás alakját testközelbe hozó fejezet az apostolok bemutatása és a művelődéstörténeti áttekintés vonatkozásában tartalmilag változatlan. A '47-es kézirat 82. oldalán Márai törölte Spengler nevét, és átfogalmazta a hivatkozott gondolatát, tehát ez az oldal reprezentatív példaként állítható a húzás módszerére. A kapcsolódó '83-as szöveghely több megfejtendő adatot tartalmaz, míg a korai változat elemzőbb, részletezőbb. A további, '47-ből származó oldalakat Júdás külső megjelenésére, életmódjára és mindennapi emberi kapcsolataira vonatkozóan Márai megtartotta. A későbbi kéziratban viszont már nem olvashatók Márainak a Jézus közvetlen környezetében élő nőkről írt, a kiadásban olvashatóknál részletesebb és a női nemet (testi) szolgálai szerepbe helyező sorai sem.

[1947] Hoztak ételt / és italt. Hoztak pénzt is. / Ezt a pénzt néha oly módon keresték, amely mód nagyon régi, egyidős az emberrel, / a férfi és a nő ősi ügyletével, s a világ nem tiszteli. Testüket adták el, hogy él- / ni tudjanak, s a pénzt, melyet testükkel kerestek, megosztották Jézussal és a tizen- / kettővel.⁵⁴

A szerző szókimondóbb állításainak kiindulópontja a farizeusok vádja volt. Márai nem tartotta alaptalannak véleményüket, de ő nem vádként, sőt természetesnek véve beszélt Jézus (bűnösnek vélt) emberi kapcsolatairól. Az író elfogadó attitűdjére éppen az ő sajátos bűnértelmezése ad magyarázatot: Márai úgy gondolta, hogy az a valódi bűn, ha az ember nem tevékeny, nem segítőkész, nem művel (technikai) csodákat, nem teremt új dolgokat embertársai életének javítása érdekében, tehát a jóra való restség.⁵⁵

[1947] – ha nem is / vállalta <is> a családot, ember volt és férfi volt, soha nem tett szüzességi fogadal- / mat, mint<z> az esszenusok, emberi módon élt. Nem nősült meg, mert minden életkeret rob- / bant körülötte, nem lehetett egy asszony, egy család, gyerekek szolgálja. De megbo- / csátani csak az tud, aki testében ismer minden emberi parancsot.⁵⁶

A szerző egy 1975-ös regényterve kötődik e világi nézőponthoz: az első keresztény egyházi csoportok tevékenysége idején játszódó történet főszereplője egy fiatalember

⁵² Uo., 204.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 123, 153.

⁵³ RENAN, *Jézus...*, 224.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 147–148.

⁵⁴ HE, 1947, 87–88. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 137.; Lásd még a „kéteshírű nőssel” kapcsolatot tartó Jézusról: KLAUSNER, *I. m.*, 290.

⁵⁵ Vö. MÁRAI Sándor, *A jóra való restségről = Uő., Füves könyv*, Helikon, Gyula, 2004, 17.

⁵⁶ HE, 1947, 89. E kéziratröredék Renan határozott véleményét tükrözi, miszerint a Jakab által gyakorolt és terjesztett aszkézis szembemegy Jézus tanításával, vö. Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története III. Szent Pál*, ford. SALGÓ Ernő, Dick Manó, Budapest, 1928, 49–50. Vö. továbbá TN, 1959, 171.

lett volna, aki Jézus elhagyott gyerekének mondja magát. „Az öreg keresztények zavarban vannak, a mítosz már kialakult, nem tudnak Jézus fiával mit kezdeni, elteszik láb alól.”⁵⁷

[1947] <A vámszedő> *Egy ember jegyzet [autográf javítás, aláhúzott]*⁵⁸

Márai nem vetette össze egymással részletesen az evangéliumokat; bár rendszeresen olvasta a Bibliát, elsősorban korábbi filológiai elemzők, főleg Renan eredményeire építette művét, de ő maga nem végzett összehasonlító kutatást. A Máté és Júdás találkozását leíró rész szinte javítás nélkül került a '47-es változatból kiadásra. Márai csupán a bekezdések sorrendjén módosított, amikor arra kereste a választ, hogy miért maradt Júdás Jézus mellett. Júdás kíváncsi volt,⁵⁹ meglepett, és félt, mert nem értette, hogy mit keres Jézus mellett egy ellenséges csoportban. Márai véleménye szerint a tanítványok egyszerű emberek voltak, kritikai gondolkodás nélkül követték Jézust a törvényen kívüli életformába; félték a műveltségtől, és sértő volt számukra a városi, olvasott idegen. A tudás bűn volt a szemükben; nekik (és Jézusnak is) elég volt a hit.⁶⁰ Az író Júdás csatlakozását a közösséghez annak kutató kíváncsiságára alapozta. Hamar kiderült, hogy egyféle vezető szerepet fog betölteni ott, mert a pénz kezelése közben némi befolyásra tett szert társai felett. A dialógus központi témája a hatalom: Júdás érteni akarja azt a vonzási erőt, ami más (talán több), mint a pénz és a betű, ami Jézus lényéből árad és elragadta társait.⁶¹

Kevés esetben, de van példa a számos húzott sor és bekezdés között olyan szövegrészre is, ami nem létezett még '47-ben, de a kiadásban olvasható. Példa erre a szerző José Ortega y Gassettel párbeszédet folytató sorai a görög fajvédelemről.⁶² Összességében kihallható a regényből Márainak – az emberi vállalkozások tökéletlenségét hangsúlyozó nézőpontja alátámasztásaként – a trianoni nemzeti tragédiát követő, egymásnak ellentmondó megítélésektől övezett évtizedek politikai helyzetét bíráló véleménye is.⁶³ Ez egyezik az eszményített antik görögök rabszolgamunkából virágzó műveltségének társadalomkritikájával, továbbá azokkal a sorokkal, amelyek

⁵⁷ TN, 1975, 280–281.

⁵⁸ HE, 1947, 90. Vö. DÖMÖTÖR Vilmos, *Az emigráció két útja. Márai Sándor Béke Ithakában és San Gennaro vére*, Studia Carolinensia 2009/4, 137.

⁵⁹ Vö. TN, 1984, 198.

⁶⁰ Lásd egy olaszországi utazás és múzeumlátogatás hatását a szerzőre: TN, 1973, 423. Vö. SPENGLER, I. m., I., 63.

⁶¹ HE, 1947, 102.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 160.

⁶² MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 176.; JOSÉ ORTEGA Y GASSET, *A tömegek lázadása*, ford. SCHOLZ László, Helikon, Budapest, 2022, 233–234, 245.

⁶³ Világnézetére vonatkozóan egy kései (1973) összegzése általánosítható: „Minden ami »jobboldali, konzervatív«, alkatilag éppen olyan idegen és ellenszenves számomra, mint a »baloldali, haladó, szocialista«. Ha mindenáron címkét kell ragasztani valakire, én csak ezt vállalom: »Baloldali konzervatív«. Mindent őrzök a múltból, ami eleven és szerves tartozéka az életnek, mindent gyűlölök, ami ornamentum, kapzsi önzés, mesterségesen konzervált privilégium. »Haza«, »vallás«, »nemzet«, ezek a fogalmak »jobboldali«, tehát mesterséges értelmükben éppen úgy ellenségesek számomra, mint a »haladó, osztály nélküli, szocialista«. »Haza« csak egy van, az anyanyelv”. TN, 1973, 497–498. Vö. TN, 1981, 338.

tanúsítják, hogy – Renan könyvét lapozgatva – Marcus Aurelius politikai tetteit sem minden esetben helyeselte az író.⁶⁴

Júdás a regényben bírálja Jézus egyetemes emberi értékekre alapozott eszméit; ket-tejük ellentéte ebben válik nyilvánvalóvá. Jézus nem ismert kivételezettséget, Júdás viszont tartotta magát a kiválasztottság tudatához, sőt a gyengéket és elesetteket sem szívelte.⁶⁵ Ezt, a szeretete és önmegtágadása között zajló vívódását használta ki Annás a döntő éjszakán.

A regény hitelt ad annak, hogy Jézus képes volt gyógyítani, de nem fogad el minden csodatételt megtörténtnek. Hogy miért az ötezer megvendégelése került Márai ér-deklódésének középpontjába, arra Hall Caine könyve ad választ. Jézus csodatetteit vizsgáló fejezetében a számos csoda közül éppen ennek elvetését indokolta meg rész-letesen: „Nem tudom elfogadni az ötezer megvendégelésének történetét, egyszerűen azért, mert Isten törvénye azt hirdeti, hogy az embernek saját arca verítékével kell megszereznie kenyerét.”⁶⁶ Tehát Júdás az isteni törvény ellen is vétett a regényben Márainak a *Miatyánkról* megfogalmazott 1976-os véleménye értelmében.⁶⁷ A brit író nem fogadta el valószínűleg megtörténtnek a kenyérszaporítás történetét, és e gondo-latmenetén továbbhaladva a magyar író Júdás jellemének fontos vonását kihangsúlyo-zandó, a kerületi elbeszélésében adott egy lehetséges alternatívát a legenda valóság-tartalmára. E történet végül mégsem került be a kiadásba, aminek valószínűsíthető oka, hogy Márk és Máté nem csupán egyszeri alkalomról számoltak be,⁶⁸ továbbá a '47-es szövegváltozat Júdás jellemével ellentétesen, meglepő módon és csökkentve a történet hitelét, nem számol be a sokaság élelmezésének költségigényéről sem.

[1947] <S> De nagyon sok ember gyűlt össze, hogy a szavát hallják, s a fiatalok és lelke- / sek később eltú<t>lo<u>zták ugyan a jelenlevők számát, ötezer emberről is beszéltek, / a<g>hogyan szokták<...>, hajlamuk szerint, [értelmezhetetlen, el-mosódott autográf betoldás] hát egy nullát mindig levon<tak>hatunk.⁶⁹ De ötszá-zan bizonyosan voltak, / ezt ta<b>nusíthatom, épen én, akinek elég gondja volt ezzel az ö<r>tszázzal is. / – Ugy érted, az étkezéssel volt dolgod, – mondta hidegen és visszautasítóan / Levi ben Chalfai.⁷⁰ – Azt akarod mondani, hogy az étkezés ügyesbajos vállalkozás / volt, de végül is nem volt benne semmi csodálatos? / – Már amennyire nem csodálatos az, hogy hirtelen, <ü>ötletszerűen, meg kell vendégel- / ni ötszáz izgatott embert<,>, napszállat után, félig már sötétben, – mondta keserűen / Judás. – Mert <ő> a rabbi beszélt, rendkívülien, ahogyan talán soha azelőtt, a felajzottság / és a rossz hír következtében.⁷¹

⁶⁴ HE, 1947, 17.; MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 30. Vö. Ernest RENAN, *A kereszténység eredetének története VII. Marcus-Aurelius és az antik világ vége*, ford. SALGÓ Ernő, Dick Manó, Budapest, 1928, 216, 234. Lásd még TN, 1975, 171.

⁶⁵ HE, 1947, 112–113. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 177.

⁶⁶ HALL CAINE, *I. m.*, II., 223. Lásd még *Uo.*, 167–168.

⁶⁷ „mindennapi kenyerünket nem kérni kell, hanem megkeresni” TN, 1976, 378.

⁶⁸ Mk. 6: 31–44., 8: 1–10.; Mt. 14: 13–21., 15: 32–39.; Lk. 9: 10–17.

⁶⁹ „Túlzás”, lásd KLAUSNER, *I. m.*, 228.

⁷⁰ A név eredetére vonatkozó információkat lásd *Uo.*, 224.

⁷¹ HE, 1947, 123.

Az egész oldal idézésére nincs lehetőség; Jézus a beszéd végeztével a tanítványokhoz fordulva így szólt:

[1947] És akkor ő, azzal a nagyvonalú, igazán ki- / rályi nemtörődömséggel, ahogyan mindig viselkedik, amikor pénzről, élelemről és / szállásról esik szó, azzal a nagyuri közönnyel, ahogyan csak ő tud felelni, ezt / mondotta: „Ne menjenek el. Ad<a>jatok ti nekik enni...” – Hallod? Így, egyszerűen, / a puszt<a>aságban, este tiz felé!⁷²

Egy oldalnyi jó hangulatú kérdés-felelet és panaszkodás után végül Júdás rátért az általa megvalósított étkezetésre:

[1947] És ha van / csoda, már úgy értem, földi csoda,⁷³ akkor igazán csodálatosnak lehet mondani azt, hogy / e nehéz órában, mikor az ő királyi-fölényes és közömbös parancsát kellett teljesi- / teni, a keriothi nem mondott csődöt! Ezt meg kell mondanom, – mondta elégedetten és / fújt egyet. / – Belátom, – mondta a vámos, – ez nem volt könnyű. És hogyan csináltad ezt a kis, / földi csodát?... / Fölényesen kérdezte ezt<m>, de nem épen barátságatlanul. Mert a keriothi hangjából, / szenvedély, sértődöttség és szomorúság hangzott ki, mint minden ember hangjából, / aki úgy érzi, hogy mellőzik. S ezért rokonszenves volt és a vámos most már türel- / mesen nézett rá. / – Ahogy lehetett, a sötétben, – mondta gyorsan, dicsekedve és bizalmasan Júdás. – / Mindenekelőtt elvonúltam, rövid időre, az olajfák mögé, s az árnyékban hajladozva<, > – hogy / a többiek, a z [!] éhesek és rajongó<. >k ne lássák<. > – megkerestem <a>kabátom belső zsebében, / pontosabban a kabát ujjának egyik <hajlatában>varratában, ahol tartogatni szoktam, azt a na- / gyon kevés pénzt, amit eléggé nem dicsérhető, de a többiek által soha nem méltá- / nyolt előrelátással oda bevarrtam.⁷⁴

Márai *Erősítő* című művében (1975) írtakhoz hasonlóan ez a szakasz a Dosztojevszkij-regény inkvizitorának monológjára utal: „Csodálni fognak, és isteneknek tartanak bennünket azért, mert mi, az élükre állva vállaltuk, hogy elviseljük a szabadságot, és uralkodunk rajtuk – olyan szörnyű lesz végül nekik a szabadság!”⁷⁵ Márai a szokottnál is körülményesebb volt a leírásban, nem meglepő, hogy nem volt elégedett az első szövegváltozattal. Végül Júdás kereskedői tapasztalatait felhasználva a legközelebbi város felé vezető úton, bizonyos távolságra egymástól láncba állította a tanítványokat, és az egyik régi ismeretségétől szerzett ételt a váltófutás módszerével folyamatosan érkezett a tömeghez. Márai a kenyérszaporítás magyarázatáról próbálta meg ily

⁷² Uo., 124.

⁷³ Márai földi csodáról alkotott véleménye Goethe gondolkodását idézi, aki úgy vélte, hogy rendkívüli egyének értelmének hatására kerülhet sor olyan csodás eseményre, amelyen „csak ámulunk, és nem értjük, honnan jönnek!” ECKERMANN, *I. m.*, 506.

⁷⁴ HE, 1947, 125–126.

⁷⁵ Fjodor Mihajlovics DOSZTOJEVSZKIJ, *A Karamazov testvérek*, I., ford. MAKAI Imre, Magyar Helikon, Budapest, 1971, 327.

módon lefejteti a misztikát; magyarázata alátámasztja azt a nézetét, hogy a „nagy csoda az Értelmem. A másik csoda a gyönyör. Van hideg gyönyör is: mikor az Értelmem parancsol a szenvedélynek.”⁷⁶ Ennek a kéziratban maradt szövegváltozatnak egy valószínűsíthető forrása a Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) *De hominis dignitate* (Az ember méltóságáról, 1486⁷⁷) című művének bevezetőjében idézett Hermész (Pico könyvében római nevén Mercurius) Triszmegisztos *Asclepius* című dialogikusának részlete: „Magnum, o Asclepi, miraculum est homo.”⁷⁸ Júdás a regényben dagadó mellet számol be a kenyérszaporításról, mint olyan csodás eseményről, ami az ő *találékonyságának eredménye*.⁷⁹ Az evangéliumi csodák valóságtartalmáról a következő sorok olvashatók Máraitól 1949-ből: „Számomra egészen természetes és nyilvánvaló, hogy van csoda. Az isteni erő megnyilvánul az emberi sorsban, s kivételes emberek, akiket szenteknek neveznek, hívní tudják az isteni erőt. De a csodának semmi köze ahhoz a panoptikumki üzlethez, amit az Egyház csinál belőle. Igaz, a csoda olyan általános, szuverén, mindenfölötti tünemény, hogy még a templomokban is megnyilvánulhat.”⁸⁰ A szerző úgy vélte, hogy az egyház és a szentség között mély (materiális) ellentmondás feszül.

A '47-es kézirat további oldalairól is jelentősen törölt a szerző, főleg a Mária Magdolna személyéről és Lázárról, valamint annak családjáról írt részletes beszámoló érdemel kiemelés.

[1947] s a rabbi néha elmegy hozzá- / juk, vándorutjain, megpihen a házban. Chuza felesége, aki rossznyelvű, mondotta egyszer, hogy a / rabbi nem kedveli tulságosan ezt azberényes [!] nővért, s olyasmit mondott,<hogy> a / másik, a feslettétü és

⁷⁶ TN, 1950, 250. Lásd még TN, 1949, 299.

⁷⁷ BOROS GÁBOR, *Filozófia*, Akadémiai, Budapest, 2013, 581.

⁷⁸ TN, 1961, 134–135.; TN, 1982, 41.; GIOVANNI PICO DELLA MIRANDOLA, *De hominis dignitate. Heptaplus. De ente et uno, e scripti vari*, Vallecchi, Firenze, 1942, 103. Vö. „o Asclepio, magnum miraculum est homo” („Ó Aszklepiosz, mily nagy csoda az ember!” – ford. F. J. P.), ERMETE TRISMEGISTO, *Asclepio = Corpus Hermeticum. Con testo greco, latino e copto*, szerk. Ilaria RAMELLI, Bompiani, Milano, 2005, 522. Lásd még MÁRAI, Arról, hogy az emberek kiszámíthatatlanok = Uő., *Füves könyv*, 93.; TN, 1943, 65.; „A gondolkodás teszi az ember nagyságát.” Blaise PASCAL, *Gondolatok*, ford. PÖNDÖR László, Gondolat, Budapest, 1978, 138. „Nem találkoztam magamnál nyilvánvalóbb szörnyvel és csodával a világban. Idővel és a megszokás révén az ember minden furcsasággal megbarátkozik; ám minél többet látogatom és minél jobban megismerem magam, annál jobban megdöbben idomtalanságom, annál kevesebbet értek magamból.” Michel DE MONTAIGNE, *A sántákról*, ford. CSORDÁS GÁBOR = Uő., *Esszék*, III., Jelenkor, Pécs, 2013, 275.

⁷⁹ HE, 1947, 123–127.

⁸⁰ TN, 1949, 183.; Lásd még MÁRAI, *A csodáról* = Uő., *Füves könyv*, 111.; illetve MÁRAI, *A köznapiról és a látomásról* = Uő., 117. Vö. Joseph Conrad saját regényéhez írt előszavában olvasható véleményével: „I am too firm in my consciousness of the marvellous to be ever fascinated by the mere supernatural, which (take it any way you like) is but a manufactured article, the fabrication of minds insensitive to the intimate delicacies of our relation to the dead and to the living” („Eléggé tudatában vagyok annak, hogy mi a csodálatos, semhogy valaha is elbűvöljön a pusztán természetfeletti, ami [vegyék, ahogy akarják] csak egy előállított termék, a halottakkal és az élőkkel való kapcsolatunk bensőséges finomságai iránt érzéketlen elmék kitalációja” – ford. F. J. P.). Joseph CONRAD, *The Shadow-Line. A Confession*, John Grant, London–Edinburgh, 1925. A szerzőről írt naplőbejegyzéseket lásd TN, 1943, 91–92, 115, 116.; TN, 1948, 409.; TN, 1950, 192, 200–201.; TN, 1951, 267.; TN, 1953, 323.; TN, 1955, 305, 307, 309–310.; TN, 1960, 287.; TN, 1970, 57, 60–61, 62, 68.; TN, 1972, 285, 286, 288, 289, 290, 318.; TN, 1975, 190.; TN, 1977, 427–428, 443, 445, 502, 527.; TN, 1979, 104.; TN, 1981, 316.; TN, 1984, 240.

illa<r>tszertől, kenegetéstől<gőzölgő> párolgó nővér, ez a bizonyos Má- / ria, jobban vá<r>lasztott. Érted ezt?... a feslett életű jobban választott, mint az e- / rényes... az embernek megáll az esze! – mondotta és fejét csóválta.⁸¹

Márai a párbeszéd további részében arról írt, hogy a két szereplő megpróbálta tisztázni a Mária származására vonatkozó tények és a néphit közötti ellentéteket:

[1947] Talán él egy Mária Bethaniában, erről nem / tudok bizonyosat, mert nem jártam ott. De ez a másik feltétlenül migdalai, ezt tu- / dom és azt is tudom, hogy a rabbi már gyermekkorában ismerte őt, ami egészen ter- / mézetes, h<o>iszen Migdala és Názáret két szomszédos kis falu és a gyermekek összejártak ját- / szani. S tudod, hogy milyen fontos számára minden, ami gyermeki és gyermek- / kori em- / lék, – mondta és sóhajtott.⁸²

A továbbiakban arról lehet olvasni a '47-es kéziratban, hogy Tamást követően Júdás is tett kísérletet arra, hogy Mária elhagyja a társaságot és visszatérjen falujába. Jézus jóhírért védendő először megpróbálták a rajongó nőt elkergetni, majd Júdás – a nő szerény kereseti lehetőségeit kihasználva – lefizetni.⁸³ A törölt regényrészlet alátámasztja Márainak azt az állítását, hogy Jézust környezete alig értette, továbbá árnyalni próbálta Júdás szemforgató önzését is. Mária az ajánlatra válaszul leköpte Júdást:

[1947] kiabált, hogy a szeretője aka- / rok lenni! A féreg!... Mondhatom, nagy önuralomra volt szükségem, hogy ne szóljak / egy szót Jeruzsálemben, az erkö<k>lcsrendészeti osztályon, ahol barátaim vannak, s ne / tloncoltassam [!] ki ezt a nőt Galileából, Macharus erődjébe, ahol levágják az ilyen / nők orrát, vagy még meszszebb! De aztán hallgattam, a rabbi miatt. Végül mindig hall- / gatok és <mindent> lenyele<k>,m a vádakát. <s>S letöröltem a nyálat, amellyel az örült nő / bepiszkolt, szótlanul. A rabbi miatt cselekszem így, mert ő az erősebb.⁸⁴

A korai kéziratban Júdás konkrét választ ad arra, hogy miért maradt a tanítványok között:

[1947] A közö- / nye épen olyan erő, mint az irgalom, amivel a személy iránt van... Mind érezzük ezt / és szenvedünk, mert egyszerre közönyös és irgalmas. Az ilyen embertől nem lehet el- / menni, – mondta, s mintha csikorgott volna a fogsora.⁸⁵

Márai oldalakat törölt a korai kéziratból, de nem azért, mert a törölt részekben megfogalmazott gondolatai megváltoztak az évtizedek alatt. A Jézust leginkább

⁸¹ HE, 1947, 139.

⁸² Uo.

⁸³ Uo., 139–141.

⁸⁴ Uo., 143.

⁸⁵ Uo.

jellemző két (egyszerre emberi és isteni) tulajdonság Giordano Bruno személyiségében kapott új külsőt az *Erősítőben*.

Máté és Júdás párbeszédének befejező témája, a kerióti kételkedése szintén oldalakkal hosszabban elemzett a kiadásban olvasható változatnál. Jézus forradalmi gondolatai ejtették kétségbe Júdást, mert látta, hogy az ősi hitvilág került veszélybe általa, azonban megrémítette a felismerés, hogy az új tan mégis vonzza. Bár nem értette teljesen és pontosan, hogy mit jelent az, de tudta, hogy Jézus veszélyben van miatta. A mestere iránti ambivalens érzelmeiről a közösségben nem beszélhetett, ezért egyedül érezte magát egy problémával, amit nem tudott megoldani. Támogatásra szorult, amit Annás bölcsen felismert.

[1947] <Az alku> *Vacsora után [aláhúzott]*⁸⁶

Júdás mentőakciójának nem mellékes aspektusaként már a '47-es kézirat is a sátánra hivatkozik – a fejezet kezdő oldalai kevés módosítással megőrződtek a kiadás számára. A Márai regényeit jellemző nagy beszélgetésre indul Júdás áthaladt az ünnepre készülők között; lépteivel párhuzamosan tekintette át Márai a hódítok által deformált társadalom rétegződését. A kollektív félelemet és a várakozás feszültségét oldó ünnep tömeghangulatát részletezi a korai kézirat; a változást jelző művészi fogás az *Erősítő* karneváli forgatagához hasonló módon funkcionál.

Az Annás ajtaján kopogtató Júdást a regény nem követi a küszöbön túlra. Az áruló fél óra múlva lépett ki a főpap házából. Márai a '47-es kéziratban a 157. oldaltól a 182. oldalig tartó nagyjeleneten az ötvenes években még módosított, a nyolcvanas évek elején azonban már nem tartotta érdemesnek a nyomtatásra.

A húzás lehetséges magyarázata az emberi természet kiismerhetetlensége, tehát ábrázolása szinte lehetetlen, de mindenesetre bizonytalan, kérdéses és vitára okot adó. Az ördögtől megszállt Júdásnak Márai szerint számos oka lehetett az árulásra. A korai szövegváltozat Annás *hatalmának* külső jegyeit irigykedve szemlélő Júdás-képpel adott egy lehetséges felvetést – Ágoston sátánról alkotott elképzelésének felhasználásával.⁸⁷ Az előző fejezetben pedig a *kételkedés* hangsúlyozása eleveníti fel az olvasóban Assisi Szent Ferenc gondolatait arról, hogy a tudás és a kétely az ördög műve.⁸⁸

⁸⁶ *Uo.*, 151.

⁸⁷ „A Tudás csak akkor nem az ördög műve, ha nem lesz a Hatalom szolgája – de ehhez szükséges, hogy a Tudást a Szeretet áramával töltsék meg az emberek.” *TN*, 1956, 379.

⁸⁸ „Talán mégis Szent Ferencnek volt igaza, aki hirdette, hogy »A Tudás az Ördög műve“. *TN*, 1957, 85. Lásd még *Uo.*, 90.; *TN*, 1961, 73. Márai gondolatait Assisi Szent Ferencsel kapcsolatban lásd még *TN*, 1944, 318.; *TN*, 1947, 285.; *TN*, 1948, 38, 218, 280, 340.; *TN*, 1949, 104, 176, 199–200, 201, 202, 291, 315, 431–432, 435.; *TN*, 1950, 24, 39, 116, 142, 154, 156, 158, 161, 162, 172,–173, 173–174, 175, 184, 214, 252.; *TN*, 1951, 355.; *TN*, 1952, 45–48, 128–129, 160, 163, 176–177.; *TN*, 1953, 223, 333, 371, 386.; *TN*, 1954, 68, 69, 70, 78, 141.; *TN*, 1955, 239.; *TN*, 1958, 145, 172.; *TN*, 1959, 137.; *TN*, 1961, 35, 73, 115.; *TN*, 1962, 225.; *TN*, 1963, 348.; *TN*, 1965, 259–260.; *TN*, 1966, 301–302.; *TN*, 1970, 19.; *TN*, 1971, 197.; *TN*, 1972, 254, 258.; *TN*, 1973, 351.; *TN*, 1976, 393–394, 397.; *TN*, 1979, 145–146.; *TN*, 1981, 285.; *TN*, 1982, 55, 69.

A párbeszéd bensőséges légkörben zajlott, mert a két fél ismerte egymást. Annás dicsérettel-elismeréssel indított, amire Júdásnak jó ideje szüksége volt. A főpap, fellevenítve a régi jó viszonyt, próbált a bizalmába férközni a keriótinak; meg akarta győzni arról, hogy a tanács nem akarja elveszejteni Jézust. Hosszan magyarázott a jó szándék ösztönözte cselekvés lehetőségéről, amit a megfogyatkozott hatalma – ami inkább volt szerep és képesség,⁸⁹ mint fegyver és rang – még lehetővé tesz számára: tehát talán megmenthető Jézus – készítette elő egy esetleges kérdőre vonás esetén későbbi mentését a főpap. Annás a hatalom keze volt, de már nem birtokolt a társadalom számára látható hatalmat. Szerepével megfeleltethető Márai ismert mondata: „A hatalommal soha nem lehet vitatkozni, mert amikor vitába száll, már nem hatalom.”⁹⁰ Akadnak dialógusrészek, amelyekben engedte Júdást ellenkezni, de ettől eltekintve az emberismeret gyakorlati tapasztalatának láthatatlan hatalma volt az övé, nem pedig a társadalmi hierarchia által érinthetetlen és környezetétől elszigetelt státusza. Annás eszköze a helyesen megfogalmazott mondat volt. Márai regénye alátámasztja Michel Foucault tételét, miszerint a hatalom a nyelvhasználaton keresztül létezik,⁹¹ e vonatkozásában pedig reprezentálja az iskolázott és kevésbé iskolázott vagy iskolázatlan személyek közti hatalmi viszonyok lehetőségeit, ha az nem az erőszakon, hanem az érvelő eszmecserén alapul.

Annás behízelt érveléseit követően a beszélgetők rátértek Jézus személyére, és talán erről a részről gondolta Márai, hogy unalmas lehet. Egyes helyeken kétségtelenül vontatott a beszélgetés – sőt, a kihallgatás légkörére emlékeztető stílus valószínűleg hat annak ismeretében, hogy az önellentmondás csapdájába eső főpapak megvoltak a megfelelő informátorai –, mégsem az unalmas a megfelelő jelző, ha az olvasót érdekli a valláspolitikai és a lélektan, utóbbin belül főleg a szociálpszichológia. Összeségében Márai nem érdemel megrovást az analitikus, részletező okkeresés és a nemzetfélézés és fennmaradás indítékát megmagyarázó oldalak miatt. A dialógus társadalomfilozófiai alaptétele – Toynbee állítását húsz évvel megelőzve –, hogy a nacionalizmus mindig erősebb, mint a liberalizmus és a kommunizmus.⁹² Annás – elfojtva a szabadgondolkodók és rendszerkritikusok hangjait – rendet akart a zsidó nemzet körül,⁹³ és érvelése telítve van a bizonyossággal, hogy a vallás ugyanazt

⁸⁹ Vö. TN, 1957, 68–69.

⁹⁰ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 23.

⁹¹ Michel FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, ford. Török Gábor, Holmi 1991/7., 868–889, 869–871.

⁹² Arnold J. TOYNBEE, *Acceleration in Human History* = Uő., *Change and Habit. The Challenge of Our Time*, Oneworld, Oxford, 1992, 27.; Arnold J. TOYNBEE *Exacerbation of Divisive Feeling* = Uő., *Change and Habit. The Challenge of Our Time*, Oneworld Publications Ltd., Oxford, 1992, 110. Vö. „Az, hogy milyen eszközökkel él, és hogy miféle embereket lelkesít, ékesen bizonyítja, hogy a nacionalizmus a történelmi teremtő munkának épp az ellentéte.” ORTEGA Y GASSET, *I. m.*, 251.; „A Kizáró, az Elkülönülő, a Fajvédő mindig elsorvad – csak az tud élni és nagy lenni, aki be tudja fogadni a világot.” TN, 1959, 69. Márai további gondolatait Toynbeeról lásd TN, 1949, 160, 400.; TN, 1951, 337, 338–340, 341–342, 343.; TN, 1953, 195–196, 249–251, 320, 362.; TN, 1954: 19, 20–21, 22–23, 24–25, 26, 28, 82, 147–148.; TN, 1955, 190, 223, 253, 275.; TN, 1958, 197.; TN, 1959, 160, 162, 165, 247.; TN, 1961, 171.; TN, 1965, 224.; TN, 1967, 103–104, 105–106.; TN, 1970, 69.; TN, 1971, 204–205.; TN, 1973, 352–354, 355, 356–357, 358–359.; TN, 1975, 275, 277–278.; TN, 1980, 197.; TN, 1983, 136.

⁹³ A rendszer fenntartásáról lásd ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, ford. Szabó Miklós, Gondolat, Budapest, 1969, 301. Vö. MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 21.

a tömeghatást képes kelteni, mint a nacionalizmus – ami már szinte egy vele. A nyugati világ posztkeresztény társadalmát elemző sok-sok naplóbejegyzés e korszakváltással magyarázható, mert a nacionalizmus elnyomja az emberben azt a büntudatot, amit a jézusi tanítás megpróbált a lelkekben elmélyíteni. A kereszténység e legbelső lényegét a nemzet fogalmára épített új vallás (hiedelem)⁹⁴ felelősség(érzet) hiányában felszámolja, mert egy nemzet konkrét és számonkérhető lelkiismerete megragadhatatlan, nincs kollektív szégyenérzete sem. Az egymás számára ismeretlen emberek között kreált fiktív csoportidentitás nem érezhet egységesen büntudatot, tehát a nemzet nevében fellépő egyén felmentve érzi magát tettei felelőssége alól.⁹⁵

A beszélgetés érinti az *utolsó vacsora* hangulatát is: a Márai által bírált „eucharisztikus kannibalizmus”⁹⁶ dogmatikájának eredetéről realiztikus képekkel beszámoló Júdás a nagy lárma közepette nem hallhatta, hogy Jézus mit mondott az asztalnál akkor, amikor rá nézett. E témában a szerző János evangéliumát – ami nem beszél a kenyértörésről – hitelesebbnek fogadta el a szinoptikusok írásainál,⁹⁷ viszont az esemény napjának mégsem a János szerinti pénteket, hanem a csütörtöki estét tartotta, amit a regény ötször hangsúlyoz.⁹⁸

A párbeszéd záró témája a keresztthalál fiziológiai hatása, kifejtve részletesen azokat a Renan könyvében olvasható jellemzőket, amelyek a *Keresztkérdésben* is olvashatók. Ennél sokkal lényegesebb, hogy Annás és Júdás beszélgetése hangulatában és a két szereplő státuszát tekintve is az *Erősítőben* – a jézusi tanításba vetett hit próbatételének két korszak határán játszódó regényében⁹⁹ – kapott nyilvánosságot: a magabiztos bíboros és az identitásválságot átélő szerzetes között lezajlott nagydialogusra hasonlít, mintegy előképe annak. A mezítlábas szektásokkal szóba elegyedő egyházi előjárók csökkenő hatalma és a búcsúzaskor pénzzel távozóak alakja egyértelmű párhuzamok a két korszak között. A dialogikus és monologikus, tehát a platóni didaktikus-filozófiai és a dosztojevszkiji ingatagságot sugalló szólamok¹⁰⁰ ötvözetét mutató párbeszéddek ezt a párhuzamot még inkább alátámasztják. A szerző által az *Erősítőben* módosított Júdás-kép didaktikus jellemvonása, hogy a spanyol a folyóparton – átgondolva a bíboros, mint szellemi törvényhozó ideologikus megnyilatkozásait¹⁰¹ – levonta a történelem tanulságait,¹⁰² és a naiv és megvezetett Júdásra

⁹⁴ Gustave LE BON, *A tömegnézetek és tömegmeggyőződés változékonyságának határai* = Uő., *A tömegek lélektana*, ford. Dr. BALLA Antal, Belső EGÉSZ-ség, [h. n.], [é. n.], 108.

⁹⁵ További forrását lásd TN, 1953, 202–203.; TN, 1957, 45. Vö. ZOLTÁN Gábor, *Szomszéd. Orgia előtt és után*, Kalligram, Budapest, 2021, 87.

⁹⁶ TN, 1964, 147–148. Az eukarisztia kritikáját lásd még TN, 1966, 382, 397.; TN, 1973, 390.; TN, 1978, 62–63.

⁹⁷ Vö. VERMES Géza, *Jézus változó arcai*, ford. SÁRKÖZI Máttyás, Osiris, Budapest, 2001, 79.

⁹⁸ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 207, 218, 225.

⁹⁹ A próbatételes regény fogalma Bahtyin szerint: Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében*, ford. OROSZ István = Uő., *A beszéd és a valóság*, Gondolat, Budapest, 1986, 429, 438.

¹⁰⁰ Vö. Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A dialógus Dosztojevszkijnél*, ford. OROSZ István = Uő., *A beszéd és a valóság*, 355.

¹⁰¹ Vö. Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A beszéd műfajai*, ford. KÖNCZÖL Csaba = Uő., *A beszéd és a valóság*, 388–389, 400–401.

¹⁰² Vö. TN, 1947, 325.

gondolva hajította a pénzt a folyóba: „az oldalra nyitottam, ahol a bölcs avignoni Eymerich és újkori tolmácsa, Francisco Peña atya elmagyarázzák, hogy a látszólagos jóindulat, a türelmes és barátságos faggatás néha eredményesebb, mint a tortúra. Elmélyedtem a bölcs tanításban, lassan olvastam és iparkodtam megérteni a kegyes oktatás mélyebb értelmét. Akkor történt valami.”¹⁰³

A terjedelmi korlátok és a szerzőjog-védelem szabályai miatt nincs lehetőség az olyan genetikus átírásra, amelyben a párhuzamos közlés segítségével azonnal összevethető a kiadás és a kézirat szövege. A *Harminc ezüstpénz* árulásról szóló kulcsjelenetének befejező sorai kis mértékben, reprezentatív formában mégis megadják a lehetőséget a genetikus kritika munkamódszerének felhasználására:

[1947] Nem mozdul [!] / később sem, amikor <az> ismerős, csoszogó lépteket hallott <a> a szobában, az öreg lép- / teit, aki visszatért, s most, mikor a látogató elment, hangtalanul rakosgatni kez- / dett <a szobában:> két cédrushasábot dobott a tűzre, aztán a pénzesládához lépett, rendezge / ni kezdte [elmosódott javítás] a különféle sulyu zacskókat, melyek rendjét Annás az elébb megzavarta, / s tompa kattanással lezárta a láda vaspántos fedelét. / – Pénzt adtál neki, – mondta az öreg, gügyögő és rosszalló hangon. / Annás felr<u>iadt: / – Mit akarsz? – <kérdezte> és fordult, homályos, révedező pillantással, mint aki / messzire bámul és most hazatér. – Pénzt? Igen, – mondta közömbösen. – Nem sokat. / – Mennyit? – kérdezte az öreg, mint aki rendet akar tartani. / – Nem sokat, – ismételte Annás és legyintett. – Azt hiszem, harmincat... nem tu- / dom, – mondta kissé idegesen. – Csukd be a ládát menj a szobádba [homályos, törlési szándékot sejtető autográf bejegyzés a szó felett] és vigyázz. Ha / visszajönnek, vezesd őket azonnal hozzám. / – Harmincat, mondta makacson [homályos, módosítási szándékot sejtető autográf bejegyzés a szó felett] az öreg. – <é>És ha nem jön vissza?... / Annás kiegyenesedett. Szeme fehér fénnel villant egyet: / – Ugy érted, – kérdezte éles hangon, gunyosan, – ha megszökik a pénzzel?... / – Ha nem jön vissza, – ismételte az öreg, gyanakvoan és lelkiismeretesen. – / Ha nem adja el, amit [homályos, törlési szándékot sejtető autográf bejegyzés a szó felett] ígért... Megszámolja a pénzt és gondolkozni kezd, hogy talán / kevés... / De Annás most az öreg szavába vágott: / – Eladja, – mondta nyugodtan és fölényesen, [!] Mosolygott, mint aki többet tud és / biztos abban, amit mond. – Nyugodt lehetsz. Ez nem szokik meg a pénzzel. Eladja és / elárulja azt az embert, mert... / Elhallgatott. Kereste a szót. Nyersen mondta, gőgös hangsúllyal, mint aki egy / hosszú élet gyakorlatában megszokta, hogy a szava ítélet: / – Elárulja, mert szereti. / És visszaült a tüzhöz.¹⁰⁴

[1953?]¹⁰⁵ Az öreg félkezében a pénzes láda kulcsával, vaksi pislogással / nézett Annásra. / – Eladja? – kérdezte. Amikor nem kapott választ: – Igy gyűlöli? /

¹⁰³ MÁRAI Sándor, *Erősítő*, Helikon, Budapest, 2008, 140.

¹⁰⁴ HE, 1947, 182–183.

¹⁰⁵ A hagyatékban három töredék van elkülönítve. A fejezetzáró rész hét példányban található meg a mappában, kettő ebből ugyanazon a 192/a jelzésű lapon olvasható. A helyhiány miatt a tanulmány e kettő, szinte csak írásjelekben eltérő szöveg közül a másodikat közli, a hét közül azt, amelyik a legkevesebb autográf javítást tartalmazva és a szerző által autográf kettőskereszttel megjelölve a véglegesnek tartott példány lehetett az első számú töredékben.

Annás, száraz horkanással, felnevetett. A vállán át mondta: / – Nem gyüli <?>. /
 – Akkor miért adja el?... / A főpap hallgatott, mint aki keresi a szót. Kezét dörzsölte
 / és fogatlan mosollyal nézett a sercegő lángokba. Aztán <C>csendesesen mondta<,>
 – gőgös / hangsullyal, mint aki egy hosszú élet gyakorlatában megszokta, / hogy
 a szava ítélet: / – Mert belement az ördög. / És visszaült a tűzhöz.

[1983] A főpap háttal élt [!] a bejárati ajtónak, [!] A tüzet nézte. Nem figyelt /
 a csoszogásra. A titkár megállott gazdája mögött és érdeklődve kérdez- / te: /
 – Adtál neki pénzt? / – Keveset. / – Elárulja mert gyüli? / Annás horkanássze-
 rűen felnevetett: / – Nem gyüli. / – Akkor miért árulja el?... / A főpap hallgatott
 mint aki tünődik érdemes-e válaszolni? Fogatlan / mosollyal nézett a hamvadó
 cédrusüszkők paraszába. Ink<é>ább magának felelt, / mint aki egy hosszú élet
 gyakorlatában megtanulta, hogy a v<i>éggzettel és / az emberekkel nem érdemes
 vitakozni: / – Mert belement az ördög. / <Ó>És leült a tűzhöz.¹⁰⁶

A kiadott szövegváltozat Jn. 13: 2 idézésével kifejezőbb a végső választ illetően: a meg-
 magyarázhatatlan természetfeletti okok az ember számára elfogadhatóbbak, paradox
 módon könnyebben hihetőek, nem igényelnek olyan, a szokásosnál nagyobb mértékű
 szellemi energiabefektetést, mint a valláspolitikai és a társadalomlélektan tudomá-
 nyos tényeket felsorakoztató elemzésének megértése. A '47-es szövegváltozatban
 Márainak az árulás okára adott válasza a szovjet megszállás magyar társadalomra
 gyakorolt hatásának tapasztalatai következtében fogalmazódott meg. A hódítók párt-
 jába belépő elnyomottak nem csekély arányban hittek abban, hogy a háborút okozó
 jobboldali politikát követően a baloldali eszmék jelentenek megoldást az ország
 problémáira. A nemzet iránti *szereletből* álltak be a pártba, váltak Márai szemében
 megtévesztett árulóvá. Végül, ennek a korai írói hipotézisnek kényszerű megváltoz-
 tatására az 1949 után Magyarországon létrejött kemény diktatúra szolgálatában álló
 írók és értelmiségiek okozta csalódottság adott okot. Márai szerint tudták, hogy mit
 cselekszenek, vagy kivel-kikkel cimborálnak.

[1947] <Az éjszaka> *Éjfél után* [aláhúzott]¹⁰⁷

A fejezet első szövegváltozata az éjfél előtti órákra tette azt a pillanatot, amikor kí-
 sérőivel Júdás az utcára lépett. A jelenet párhuzamba állítható az *Erősítőnek* azzal
 a jelenetével, amelyikben a kolostortársak elindultak Giordano Bruno cellája felé Róma
 sikátorain keresztül. Mindannyian hatalmat és elégedettséget éreztek a szokatlan
 órán végzett hivatalos feladat teljesítése közben, mert igazolhatják létezésüket kortár-
 saik előtt.¹⁰⁸ A feladatuk már a '47-es kéziratban letartóztatásként van megnevezve
 – évekkel megelőzve a valósággá vált éjszakai letartóztatások magyarországi idő-

¹⁰⁶ HE, 1983, 200–200a.

¹⁰⁷ HE, 1947, 184.

¹⁰⁸ Uo., 185.

szakát –, nem pedig meghívásként, ahogy azt Annás megfogalmazása miatt Júdás gondolta e látogatásról.

A *Harminc ezüstpénz* utolsó oldalain olvasható világeseményekről és kortárs irodalomról írt egyetemes áttekintés a harmincöt év alatt alig módosult. Már a '47-es kéziratban olvashatók Tiberus császárnak Radnóti Miklós „ifjú tanítvány”-t jövendülő *Nyolcadik eclogájával* párhuzamba állítható összegző gondolatai. Ebben Radnóti Náhúm prófétával mondatta, hogy a Költőt az a bizonyos méreg élteti, ami felszólalni ösztönzi az állati ösztönök szintjén élő emberrel szemben.¹⁰⁹ A császár viszont rádőbbsent, hogy éppen ez az önmagára is érvényesnek elfogadott életvitel mérgezte őt a szűkebb és tágabb társadalmi kapcsolatai által: a teljes élete volt méreg.¹¹⁰

Az *Erősítővel* történt további összevetés eredményeként megállapítható, hogy az irodalmi művek felsorolása nem kerülhetett bele a nagydiológusba, mert Annás nem ismerhette sem a római költőket, sem a görög történetírókat, míg a bíboros egész könyvtárral rendelkezett az indexre került írások gyűjteményéből. A fejezet forrása egyrészt Josephus Flavius,¹¹¹ másrészt a kínai császárról írt bejegyzés eredetére utalhat egy 1947-es naplóbejegyzés arról, hogy Márai Japán és Kína történetét olvasta a *Propyläen Weltgeschichte*-ben, egy 1929 és 1933 között Walter Wilhelm Goetz nyomán tíz kötetben kiadott német nyelvű világtörténelmi enciklopédiában.¹¹² Bizonyos továbbá, hogy a negyvenes évek közepén már ismerte Tacitus és Suetonius gondolatait,¹¹³ viszont nem Edward Gibbon (1737–1794) *A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története* című könyve alapján részletezte a tágabb szociális-politikai kontextust.¹¹⁴ Az író csak a későbbi években olvasta Gibbon írásait, és a Lőrinczy Huba által említett Hippolyte Taine (1828–1893) sem lehetett még forrás az első szövegváltozat elkészítése során, mert Márai 1948 végén, már külföldön, a nápolyi könyvtárban kezdte olvasni, de akkor is csak az angol irodalomtörténetről szóló sorozatot.¹¹⁵

¹⁰⁹ RADNÓTI Miklós *Összegyűjtött versei és versfordításai*, szerk. FERENCZ Győző, Osiris, Budapest, 2003, 230–232. Márai 1946-ban emlékezett meg először a naplójában Radnóti Miklósról: „Nagy költő pusztult el a szerbiai munkatáborban: megható, megindító, szívet dobogató költő... Olyan új minden sora! Nemes, egyszerű, meglepő, gazdag! Barmok, gyilkos barmok, emberek.” TN, 1946, 216. Később is mindig csak megbecsüléssel írt róla: TN, 1946, 207, 214, 291.; TN, 1947, 9–10, 34.; TN, 1967, 17.; TN, 1973, 516.; TN, 1974, 18, 110.; TN, 1976, 351, 383.; TN, 1979, 163.; TN, 1981, 300, 342.; TN, 1982, 56.

¹¹⁰ HE, 1947, 187.

¹¹¹ Josephus FLAVIUS, *A zsidók története*, ford. RÉVAY József, Renaissance, Budapest, 1946, 801.

¹¹² TN, 1947, 120–121.

¹¹³ TN, 1962, 209. Márai gondolatait Tacitus és Suetonius írásairól lásd TN, 1943, 116.; TN, 1944, 333.; TN, 1955, 280.; TN, 1956, 395.; TN, 1957, 67, 68.; TN, 1958, 120, 123, 124, 128.; TN, 1959, 259.; TN, 1961, 95, 114.; TN, 1962, 259.; TN, 1974, 53.

¹¹⁴ TN, 1986, 350. Márai gondolatait Gibbonról lásd előbbre TN, 1955, 240, 251, 254, 275, 277, 280, 288, 294, 296, 304, 312, 313, 315, 318, 323–325.; TN, 1956, 341, 343.; TN, 1960, 322.; TN, 1961, 56, 166, 171, 174, 178, 181, 186–187, 188, 190.; TN, 1962, 203, 207, 209, 214, 224, 273, 286.; TN, 1965, 247.; TN, 1966, 298, 299.; TN, 1967, 131.; TN, 1968, 171–172.; TN, 1980, 216.; TN, 1981, 346.; TN, 1982, 9, 13, 32, 67, 83.; TN, 1983, 107, 117, 129–130, 158–159, 160, 170–171.; TN, 1984, 222, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 240–241.; TN, 1986, 350.

¹¹⁵ LŐRINCZY Huba, *Esszébe ágyazott krízisregény. Márai Sándor: Harminc ezüstpénz*, Forrás 2004/10., 67–68. Márai gondolatait Taine-ről lásd TN, 1948, 373, 421, 423.; TN, 1949, 15, 29, 32, 43–44, 46, 53, 59–60, 63, 67, 80–81, 99, 105, 108, 111, 114, 119, 144–145, 165, 201, 254.; TN, 1950, 192.; TN, 1959, 155.; TN, 1972, 326.; TN, 1978, 52.

A regény utolsó fejezete Spengler írásmódszerére emlékeztető módon párhuzamosan mutat be egymástól távol eső helyszíneket, kultúrákat, amelyek közös vonása az élükön álló istenként tisztelt császárok emberi esendőségének hangsúlyozása, fizikai állapotuk romlása: haláluk, tehát egyéni és korszakos hatalmuk hanyatlásának előrevetítése.

A birodalom delelőjén¹¹⁶ uralkodó Tiberius császárral állította szembe Márai az éjszakai sétáira induló fiatal Saulust, a későbbi Pál apostolt. A kereskedelmi reklámok jelszavát idéző „Egyetek, igyatok, élvezzetek...”, a hódítók által felállított Sardanapal-szobor talapzatán olvasható kollektív felszólítás már a legkorábbi kéziratban szerepel, ezzel szintén utalva egy uralkodóra, akiben a közhit szerint isteni erő testesült meg.¹¹⁷

Az 1947-ben írt teljes kézirat mellett a hagyatékban található még néhány (a hagyaték kezelője által a '47-es kézirat mappájába helyezett) töredék. Ezek a korábbi autográf javítások tisztázatai: a regény második felének, a két dialógusnak és az utolsó fejezetnek újra legépelte és azon fekete tollal végzett korrigálást tartalmazó változatai, a végén „Posillipo 1950”¹¹⁸ autográf lezárással. Ez, az 1949 nyarán tett naplóbejegyzés által ismerhető szerzői vélemény („silány”)¹¹⁹ hatására készült példány azonban nem tartalmazza a főpap és titkára szóváltását, ami alátámasztja azt a feltevést, hogy a művészi inspirációként funkcionáló áruulás feltételezett indítékán, Annás ítéletén Márai 1952–1953 között módosított. Az persze nem zárható ki, hogy a már említett hét variáns egyes darabjai 1950-ből valók, csak átkerültek egy másik mappába. A tanulmány hipotézisét viszont ez sem cáfolná. Ami még(is) elgondolkodtató, hogy a szerző mindvégig meghagyta az elalvás előtt tűnődő főpap önmagának feltett kérdését:

„Miért lesz áruoló, aki egyszer szívvel-lélelkel felesküdtött valamire?”¹²⁰

Márai 1944-ben költőien fogalmazott társadalmi tapasztalatairól: „Kereszténység, mondták – és szakszerű képzettség nélkül igényelt iparigazolványt értettek alatta. Kereszténység, mondták, és zsidó bútorok rablását értették alatta. Kereszténység, mondták és minden szabad gondolat, egyéni vélemény megfélemlítését értették alatta. Keresztény ember vagyok, mondták gőgösen és a markukat tartották.”¹²¹ Ez a regényírásra inspiráló szociológiai körkép az ember által elhagyott Isten és az Istentől elhagyott világ állapotát szemlélteti. A légkört dominánsan meghatározó gyanakvás, a bizalmatlansággal és a félelemmel teli közhangulat még tovább generálta az áruulás gyakoriságát, ami évtizedekre meghatározta a lélektani közállapotokat. E szomorú tény okára kereste a választ a szerző: az „irodalom igazi kérdése nem az, mit követett el

¹¹⁶ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 223. Lásd még ORTEGA Y GASSET, *A tömegek lázadása*, 79.; SPENGLER, *I. m.*, II., 202.

¹¹⁷ HE, 1947, 189.

¹¹⁸ HE, 1950, 201.

¹¹⁹ TN, 1949, 244. A magyar nyelvű kiadásra szánt átdolgozásról írt naplójegyzeteket lásd még *Uo.*, 260.; TN, 1954, 175.

¹²⁰ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 230.

¹²¹ TN, 1944, 283. Lásd még TN, 1948, 159.

valaki – egy csempész vagy egy író –, hanem a miért követte el.¹²² A nagy, történelmi kérdés mindig az, hogy miért ölték; miért ölték meg a szeretetet hirdetőket.

A szerző 1948. március 15-én írt bejegyzése szorosan köthető a regény által fessegetett társadalomtörténeti-társadalomlélektani problémá(k)hoz: „Nem tudom, igaza volt-e Petőfinek. Ők tudták, hitték, hogy egy nemzet akkor cselekszik igazán jól, történelmien, ha megmarad... Petőfi azt hitte, akkor marad meg, ha cselekszik. Az idő most dönt – lassan – ebben a perben.”¹²³ Számos próféta élt; vannak, akik szemében Petőfi is az volt, Illyés Gyula is.¹²⁴ Márai szerint minden próféta nemzetellenes volt,¹²⁵ tehát ismét az *Erősítő* kezdő oldalainak véleménypluralitással jellemezhető változékony világa ad elemzési alapot és alternatívát.¹²⁶

Ha igazán választ kíván adni az olvasó az árulások és a gyilkosságok motivációira, akkor nem lelhet egyetlen univerzális indokot és okot. Ennek az a magyarázata, hogy maga az eskü tárgya is változékony, mint minden az emberi természet által irányított társadalmi környezetben¹²⁷ – az istenképek is. Az árulás oka lehet az egyén ismereteinek bővülése és a változó világ(politika) eseményeinek szubjektív értelmezése, vagy a megvezettség a hatalmon lévők által. Jól mutatja a problémára adható megoldások sokrétűségét, hogy sem az író, sem az ő írásait elemző tapasztalt kutatók, sem az irodalmi mű nem adott konkrét választ a feltett kérdésre. E tekintetben Márai elérte célját, mert egy 1971-ből származó kritikájában azt írta, hogy az igazi „irodalom nem ad »választ« – csak felidézi a kérdést, könyörtelenül.”¹²⁸

¹²² TN, 1949, 163.

¹²³ TN, 1948, 79. Vö. az Izrael Állam megalakulásáról írtakkal: TN, 1948, 164.

¹²⁴ Vö. TN, 1985, 227.

¹²⁵ MÁRAI, *Harminc ezüstpénz*, 100.

¹²⁶ Vö. ECKERMANN, *I. m.*, 83.

¹²⁷ Vö. PASCAL, *I. m.*, 146.; MÁRAI, *Az önkéntes fogadalmakról* = Uő., *Füves könyv*, 28.

¹²⁸ TN, 1971, 202.